

УДК 340.12:342.4(477)

КОНСТИТУЦІЙНА АКСІОЛОГІЯ ТА ПРАКТИКА КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ: ФОРМИ ВЗАЄМОВПЛИВУ

Марина САЛЕЙ,

здобувач кафедри конституційного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

SUMMARY

The article reveals axiological nature of the Constitutional Court practice. The author distinguishes the forms of the Constitutional Court activities, filled with Constitutional axiology: Constitutional diagnosis; generating Constitutional values; formation of the original basis for their application by the legislative, executive and judicial bodies; protection and renewal of the values, ensured by the Constitution of Ukraine. The author has defined and analyzed the impact of Constitutional axiology on the work of the Constitutional Court of Ukraine.

Key words: axiology, Constitutional axiology, values, Constitutional values, The Constitutional Court of Ukraine, constitutional diagnostics.

АНОТАЦІЯ

У статті розкривається аксіологічний характер практики Конституційного Суду України. Виокремлені форми діяльності Конституційного Суду України, які наповнені конституційною аксіологією: конституційна діагностика; генерування конституційних цінностей; формування вихідних засад їх використання органами законодавчої, виконавчої та судової гілок влади; захист та поновлення цінностей, охоронюваних Конституцією України. Визначені та проаналізовані напрямки впливу конституційної аксіології на практику Конституційного Суду України.

Ключові слова: аксіологія, конституційна аксіологія, цінності, конституційні цінності, Конституційний Суд України, конституційна діагностика.

Постановка проблеми. Реалізація конституційних норм і втілення в життя їх ціннісного компоненту опосередковується функціонуванням органів законодавчої, виконавчої та судової влади. Однак найчастіше соціально-політичні чинники дестабілізують взаємодію у межах державного механізму та, у свою чергу, порушують конституційний правопорядок. У зв'язку з цим необхідно вдосконалювати засоби попередження та вирішення конституційно-правових спорів, а також забезпечення пріоритету конституційних цінностей у діяльності публічно-владних інститутів. Наразі найефективнішим таким засобом убачається діяльність Конституційного Суду України, що зумовлює актуальність дослідження аксіологічного аспекту його практики.

Метою статті є виокремлення форм та результатів утілення конституційної аксіології у функціонуванні Конституційного Суду України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Конституція України, визначаючи місце Конституційного Суду України в системі органів державної влади в Україні, називає його єдиним органом конституційної юрисдикції (ст. 147 Конституції).

Оцінна діяльність впливає на специфіку Конституційного Суду України, але для її якості визначального значення набуває виокремлення критеріїв оцінювання. Однак у ст. 15 Закону України «Про Конституційний Суд України» у якості підстав для визнання правових актів неконституційними зазначаються випадки (невідповідність Конституції України; порушення встановленої Конституцією України процедури їх розгляду, ухвалення або набрання ними чинності; перевищення конституційних повноважень при їх прийнятті) порушення букви, а не духу Основного закону держави. Але саме дух конституційних норм відображає значення Конституції України у функціонуванні держави та суспільства, житті кожної окремої людини.

Конституційний Суд України реалізує аксіологічний вимір Конституції України, розширюючи нормативні

вимоги та виходячи із самої природи та призначення конституційних норм. Так, у рішенні від 12 червня 2007 р. № 2-рп/2007 ним констатується, що «порівняльний аналіз зазначених конституційних засад і положень Закону, які оспоруються в конституційному поданні, дає підстави вважати, що ці норми жодною мірою не порушують конституційні цінності, оскільки заборони прав, зменшення їх обсягу, встановлення нездоланих перешкод для реалізації громадянами права на свободу утворення і діяльності політичних партій не відбулося» [12]. Тобто в якості критеріїв конституційності, що втілюють дух Основного закону держави, називаються конституційні цінності.

Як вірно зазначає М. Савчин, «конституційні цінності у своїй сукупності стають критерієм для забезпечення конституційності у діяльності органів конституційної юстиції на основі поєднання природно-правового та позитивістського підходів. Тому конституційні цінності у діяльності конституційної юстиції мають певну ієрархію» [17, с. 120].

Виходячи із аналізу практики Конституційного Суду України та положень чинного законодавства України, варто відмітити відсутність як легальної, так і каузальної ієрархії конституційних цінностей, що спричиняє виникнення конституційно-правових спорів та необхідність тлумачення конституційних норм. Вирішення цих проблем можливе шляхом закріплення ієрархії конституційних цінностей у Регламенті Конституційного Суду України.

Системний аналіз практики Конституційного Суду України дозволяє виокремити форми його діяльності, наповнені конституційною аксіологією.

Першою формою реалізації конституційних цінностей під час здійснення повноважень Конституційним Судом України є конституційна діагностика, що дає змогу за допомогою аксіологічного підходу виявити недоліки не тільки в різних нормативно-правових актах, а й у самій Конституції України та механізми конституційного самозахисту. Ілюстрацією ціннісного виміру конституційної

діагностики є висновок судді Конституційного Суду України І.Д. Сліденка про те, що спосіб формулювання «має право на свободу» означає встановлення свободи не як фундаментальної цінності, а як одного із переліку прав, які можуть мати виключення та обмежуватися законом; а свобода саме як фундаментальна цінність не гарантована Конституцією України [5, с. 17]. При цьому якщо у медицині постановка діагнозу має наслідком призначення лікування, то у практиці Конституційного Суду України в її результаті відбувається заповнення правової прогалини. У наведеному прикладі Конституційний Суд України у своєму рішенні «виходить із того, що серед фундаментальних цінностей дієвої конституційної демократії є свобода, наявність якої у особи є однією з передумов її розвитку та соціалізації» [5, с. 17].

Дійсно, свобода сама по собі є цінністю, і якщо її помістити в межі правових та процедурних норм, вона втрачить сенс. Тому конституційно-правове регулювання обмеження свободи у будь-яких випадках має бути вкрай виваженим, спрямованим на підтримання балансу індивідуальних та колективних, приватних та публічних інтересів.

Друга форма аксіологічного напрямку діяльності Конституційного Суду України є логічним продовженням конституційної діагностики та полягає в утвердженні конституційних цінностей шляхом формулювання їх змісту.

Наповнення ціннісним сенсом конституційних норм відбувається як під час тлумачення Конституції України, так і під час здійснення конституційного контролю. Зокрема, «шляхом офіційного тлумачення Конституційний Суд об'єктивно впливає на правотворчий процес, оскільки акти тлумачення визначають також межі розуміння конституційних приписів, положень законів, інших правових актів відповідними державними органами, органами місцевого самоврядування, усіма, хто причетний до правотворення, а також до правозастосування як реалізації правових норм» [18, с. 148–149].

У цьому контексті практикою Конституційного Суду України окремі конституційні цінності «були виведені з аналізу положень Конституції України, до яких, зокрема, відносять: непорушність прав і свобод людини у поєднанні зі справедливістю, співвимірністю і пропорційністю; верховенство права та верховенство закону (при наданні пріоритету принципу верховенства права як принципу вищого рівня); народний суверенітет і поділ влади; принцип справедливості й неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами й територіальними громадами; принцип довіри громадян до держави і принцип заборони зниження досягнутого рівня змісту і обсягу гарантій, зокрема незалежності суддів; принцип розподілу конституційного контролю між судами загальної юрисдикції і Конституційним Судом [1, с. 219].

Прикладом дефінітивного конструювання конституційної цінності виступає Рішення Конституційного Суду України від 20 січня 2012 р. № 2-рп/2012, за яким «право на приватне та сімейне життя є засадничою цінністю, необхідною для повного розквіту людини в демократичному суспільстві, та розглядається як право фізичної особи на автономне буття незалежно від держави, органів місцевого самоврядування, юридичних і фізичних осіб» [15, с. 14].

Аксіологічною ознакою практики Конституційного Суду України є використання такої важливої суспільно-правової цінності, що не закріплена в Конституції України, як справедливість. Наприклад, за рішенням від 2 листопада 2004 р. № 15-рп/2004 у справі про призначення судом більш м'якого покарання справедливість є однією з основних засад права, яку зазвичай розглядають як «властивість права, виражену, зокрема, в рівному юридичному масштабі поведінки, а справедливе застосуван-

ня норм права передбачає передусім недискримінаційний підхід, неупередженість» [7].

Нарешті, завдяки Конституційному Суду України було сформульоване легальне розуміння верховенства права як «панування права в суспільстві, що вимагає від держави його втілення у правотворчому та правозастосовному діяльності, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо» [7].

Фактично, Конституційний Суд України виконує правотворчу роль, яка у західній правовій доктрині отримала назву «судової активності» та оцінюється науковцями неоднозначно через можливе перевищення повноважень. Однак Конституційний Суд України не може виконувати свої функції, не проявляючи активності, тому що їх зміст складає інтелектуально-вольова діяльність щодо виявлення сутності конституційних норм під час їх тлумачення та визначення відповідності Конституції України нормативно-правових актів вищих органів державної влади. Саме функція охорони Конституції України є підставою для здійснення судової активності органом конституційної юрисдикції. У свою чергу, концепція «живої Конституції» може бути реалізована тільки шляхом активної аксіологізації рішень та висновків Конституційного Суду України, що відповідатиме соціальним інтересам.

Отже, під час тлумачення Основного закону держави Конституційний Суд України часто використовує прийоми правової герменевтики, буквальної, історичної, систематичної та телеологічної інтерпретації, здійснюючи, таким чином, конвертацію, переклад конституційних норм у конституційні цінності, що дає змогу визначити дійсне соціальне призначення тієї чи іншої норми. Разом із цим, недоліком актів Конституційного Суду України є те, що у багатьох випадках, мотивуючи прийняття тих чи інших рішень і спираючись на конституційні цінності, Суд прямо не відносить їх до ціннісної бази Конституції України.

Продовженням практично-перетворювальної діяльності і, одночасно, третьою формою ціннісно-спрямованого функціонування Конституційного Суду України є формування вихідних засад використання конституційних цінностей органами законодавчої, виконавчої та судової гілок влади. Так, рішенням Конституційного Суду України від 30 січня 2003 р. № 3-рп/2003 у справі про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора [9] констатується, що «правосуддя за своєю суттю визнається таким лише за умови, що воно відповідає вимогам справедливості і забезпечує ефективне поновлення у правах». У рішенні від 11 жовтня 2005 р. № 8-рп/2005 у справі про рівень пенсії і щомісячного довічного грошового утримання підкреслюється, що діяльність правотворчих і правозастосовних органів має здійснюватися за принципом справедливості [11]. Більше того, у рішенні від 22 вересня 2005 р. № 5-рп/2005 у справі про постійне користування земельними ділянками зазначається, що із конституційних принципів рівності і справедливості випливає вимога визначеності, ясності і недвозначності правової норми, оскільки інше не може забезпечити її однакове застосування, не виключає необмеженості трактування у правозастосовній практиці і неминуче призводить до сваволі [9].

Механізм утілення у життя справедливості як конституційної цінності конкретизується шляхом залучення принципів розмірності, або пропорційності. На думку Конституційного Суду України, розмір податкової застави, виходячи із загальних принципів права, має відповідати сумі податкового зобов'язання, що забезпечувало б конституційну вимогу справедливості та розмірності. Тому положення зако-

ну, яке передбачає можливість поширення права податкової застави на будь-які види активів платника податків незалежно від суми податкового боргу, порушує справедливе вирішення питань застосування права податкової застави, тобто є неконституційним [10]. Далі, у рішенні від 20 червня 2007 р. № 5-рп/2007, Конституційний Суд України зазначає, що обмеження прав кредиторів суб'єктів господарювання у комунальному секторі економіки на задоволення своїх вимог у провадженні у справах про банкрутство має бути розмірним (пропорційним), тобто визначеним відповідно до встановлених принципів справедливості [13]. Варто підтримати позицію В.М. Кампа, за якою Конституційний Суд України має перевіряти конституційність «не лише з позицій нормоконтролю, а й з позицій відповідності оспорюваної норми принципу верховенства права (стаття 8 Конституції України), зокрема принципу пропорційності. Це дало б можливість з'ясувати мету відповідного законодавчого регулювання та засоби досягнення такої мети, виокремити конституційні цінності, які мав захистити законодавець» [4]. Тобто принцип пропорційності є засобом виявлення та втілення у життя усіх конституційних цінностей.

Аналогічною є правова позиція Конституційного Суду України щодо реалізації конституційного положення про вищу соціальну цінність людини та її прав, що розглядається «як один із засадничих принципів Конституції України, відповідно до якого Верховна Рада України як орган законодавчої влади має приймати правові акти, дотримуючись такого підходу» [14]. Крім того, на необхідність встановлення правопорядку, який повинен гарантувати кожному утвердження і забезпечення прав і свобод, Конституційний Суд України звертав увагу також у рішенні від 22 вересня 2005 р. № 5-рп/2005 у справі про постійне користування земельними ділянками [9].

Приведені приклади рішень Конституційного Суду України демонструють використання, поряд із раціонально-логічним обґрунтуванням, ціннісної аргументації для вирішення конституційно-правових спорів.

Останньою, четвертою формою аксіологічного аспекту функціонування органу конституційної юрисдикції в Україні, що застосовується у разі невикористання результатів попередніх форм або прямого посягання на конституційні цінності, є захист та поновлення цінностей, охоронюваних Конституцією України. Зокрема, Конституційний Суд України посилався на правило, за яким «для забезпечення свободи важливо, щоб обмеження, які запроваджуються державою, не зазіхали на саму сутність того чи іншого права і не призводили до втрати його реального змісту» в рішеннях від 22 вересня 2005 р. № 5-рп/2005, від 12 червня 2007 року № 2-рп/2007 у справі про утворення політичних партій в Україні [12].

При цьому в арсеналі Конституційного Суду України знаходяться найефективніші засоби захисту конституційних цінностей, а саме можливість впливу на законодавчу та виконавчу владу шляхом визнання прийнятих ними нормативно-правових актів неконституційними, що одночасно є і засобом поновлення дії відповідних, охоронюваних Конституцією України, цінностей. З цього приводу слушною є позиція колишнього Голови Конституційного Трибуналу Польської Республіки (20082010 роки) Б. Здзеніцькі, який вказує на наступне: «Парадоксально, але, незважаючи на «м'якість» юриспруденції цінностей, існує велика потреба апелювання до цінностей при оцінці конституційності оспорюваних положень, оскільки ми маємо інфляцію права, «фасадні» рішення все більш складні або просто розмиті... Звідси також випливає досить поширена віра в те, що опорою для розхитаного нормативного порядку стане конституційний набір цінностей і пов'язана з ним юриспруденція цінностей. Конституційний Суд звертається у своїй практиці до цінностей не тільки

при тлумаченні права, але й при його дерогації, тобто при виключенні кричуще несправедливих і через це визнаних неконституційними норм [2, с. 27].

Однак саме під час захисту конституційних цінностей проявляється наскрізна аксіологічна проблема практики органу конституційної юрисдикції – дотримання балансу між конкуруючими цінностями.

Вбачається можливим виокремити два способи її вирішення: по-перше, унормування ієрархії конституційних цінностей; по-друге, встановлення балансу конституційних цінностей, виходячи із особливостей конкретних правовідносин.

Безумовно, обидва способи не є ідеальними (перший – через історичну та соціальну мінливість конституційних цінностей, другий – через можливість впливу суб'єктивно-політичних чинників на прийняті рішення), але концептуальний вибір між ними у ході реформування діяльності Конституційного Суду України не тільки спричинить прогнозованість та стабільність правових позицій органу конституційної юрисдикції, а й опосередковано вплине на законодавчу діяльність та, насамкінець, на стан дотримання і захисту прав людини і громадянина в Україні.

Враховуючи те, що питання формування механізму вирішення конкуренції конституційних цінностей носить організаційний характер, його вирішення можливе шляхом внесення змін у Регламент Конституційного Суду України.

Отже, діяльність Конституційного Суду України має оціночну природу, що підвищує його аксіологічний потенціал та ставить поряд із законодавцем у процесі творення конституційної аксіосфери та, одночасно, її захисту. Разом з цим, конституційна юстиція та конституційна аксіологія діалектично взаємопов'язані, адже конституційні цінності є фундаментальною основою конституційного судового процесу.

Напрями впливу конституційної аксіології на практику Конституційного Суду України можна назвати її функціями, які розкривають результат впливу цінностей на сутність самих рішень та висновків органу конституційної юрисдикції. Виходячи зі специфіки дії конституційної аксіології на конституційну юстицію як процес та результат, можна запропонувати такі її функції:

- інструментально-методологічна функція конституційної аксіології полягає у тому, що конституційні цінності є критерієм, який дає змогу досягнути дійсного змісту та призначення конституційних норм під час їх тлумачення, і підставою для визнання неконституційним того чи іншого нормативно-правового акту;

- орієнтаційно-інформаційна функція конституційної аксіології формує національну аксіосферу кризь призму імплементації ментальних, культурних та історичних особливостей українського народу в конституційні цінності;

- практично-перетворювальна функція конституційної аксіології дає змогу змінити конституційну реальність і функціонування органів законодавчої, виконавчої та судової влади; сформувати обов'язкові правила поведінки у суспільстві, забезпечуючи тим самим захист прав людини і громадянина в Україні, стабільний демократичний і правовий розвиток держави.

Висновки. Між конституційною юстицією та конституційною аксіологією існує діалектичний взаємозв'язок. Він проявляється у формах реалізації конституційних цінностей під час здійснення повноважень Конституційним Судом України, до яких відноситься конституційна діагностика; генерування конституційних цінностей; формування вихідних засад їх використання органами законодавчої, виконавчої та судової гілок влади; захист та поновлення цінностей, що охороняються Конституцією України.

Зворотній вплив конституційної аксіології на діяльність органу конституційної юрисдикції полягає у створенні орієнтаційно-інформаційної основи та методологічного інструментарію вирішення конституційно-правових спорів, застосування яких перетворює конституційну дійсність та поновлює конституційний правопорядок.

Список використаної літератури:

1. Головін А.С. Права людини: інтерпретаційна діяльність Конституційного Суду України / А.С. Головін. – К. : Логос, 2012. – 369 с.

2. Здзенницьки Б. Эффективность права с точки зрения Конституционного Трибунала Польской Республики/ Б. Здзенницьки // Журнал конституционного правосудия. – 2010. – № 4. – С. 25–30.

3. Окрема думка судді Конституційного Суду України Маркуш М.А. стосовно Рішення Конституційного Суду України від 26 червня 2008 р. № 13-рп/2008 у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення підпункту 1 пункту 3 розділу IV Закону України «Про конституційний Суд України» (в редакції Закону України від 4 серпня 2006 р. № 79-V) (справа про повноваження Конституційного Суду України) // Офіційний вісник України. – 2008 р. – № 52. – Ст. 128.

4. Окрема думка судді Конституційного Суду України Кампа В.М. від 16 червня 2011 р. № 5-рп/2011 стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Кодексу адміністративного судочинства України законів України «Про Вищу раду юстиції» «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо недопущення зловживань правом на оскарження» // Вісник Конституційного суду України. – 2011 р. – № 6. – Ст. 29.

5. Окрема думка судді Конституційного Суду України Сліденка І.Д. стосовно Рішення Конституційного Суду України від 1 червня 2016 р. № 2-рп/2016 у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення третього речення частини першої статті 13 Закону України «Про психіатричну допомогу» (справа про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу) // Офіційний вісник України. – 2016 р. – № 48. – Ст. 1724

6. Рішення Конституційного Суду України від 30 січня 2003 р. № 3-рп/2003 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 120, частини шостої статті 234, частини третьої 236 Кримінально-процесуального кодексу України (справа про розгляди судом окремих постанов слідчого і прокурора) // Офіційний вісник України. – 2003. – № 6. – Ст. 245.

7. Рішення Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 р. № 15-рп/2004 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) // Офіційний вісник України. – 2004. – № 45. – Ст. 2975.

8. Рішення Конституційного Суду України від 24 березня 2005 р. №2-рп/2005 у справі за конституційним поданням 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 1.17 статті 1, статті 8 Закону України «Про порядок погашення зобов'язань платників перед бюджетами та державними цільовими фондами» (справа про податкову заставу) // Офіційний вісник України. – № 13. – Ст. 674.

9. Рішення Конституційного Суду України від 22 вересня 2005 р. №5-рп/2005 у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу X «Перехідні положення» Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками) // Офіційний вісник України. 2005. – № 39. – Ст. 2490.

10. Рішення Конституційного Суду України від 24 березня 2005 р. № 2-рп/2005 у справі за конституційним поданням 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 1.17 статті 1, статті 8 Закону України «Про порядок погашення зобов'язань платників перед бюджетами та державними цільовими фондами» (справа про податкову заставу) // Офіційний вісник України. – 2005. – № 13. – Ст. 674.

11. Рішення Конституційного Суду України від 11 жовтня 2005 р. № 8-рп/2005 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України та 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзаців третього, четвертого пункту 13 розділу XV «Прикінцеві положення» Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» та офіційного тлумачення положення частини третьої статті 11 Закону України «Про статус суддів» (справа про рівень пенсії і щомісячного довічного грошового утримання) // Офіційний вісник України. – 2005. – № 42. – Ст. 2662.

12. Рішення Конституційного Суду України від 12 червня 2007 р. №2-рп/2007 у справі за конституційним поданням 70 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини першої статті 10, пункту 3 частини другої, частин п'ятої, шостої статті 11, статті 15, частини першої статті 17, статті 24, пункту 3 розділу VI «Заключні положення» Закону України «Про політичні партії в Україні» (справа про утворення політичних партій в Україні) // Офіційний вісник України. – 2007. – № 54. – Ст. 2183.

13. Рішення Конституційного Суду України від 20 червня 2007 р. № 5-рп/2007 у справі за конституційним зверненням відкритого акціонерного товариства «Кіровоградобленерго» про офіційне тлумачення положень частини статті 5 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» (справа щодо кредиторів підприємств комунальної форми власності) // Офіційний вісник України. – 2007. – № 48. – Ст. 1991.

14. Рішення Конституційного Суду України від 29 січня 2008 року № 2 – рп у справі про звільнення народних депутатів України з інших посад у разі суміщення // Офіційний вісник України. – 2008. – № 80. – Ст. 2697.

15. Рішення Конституційного Суду України від 20 січня 2012 р. № 2-рп/2012 у справі за конституційним поданням Жашківської районної ради Черкаської області щодо офіційного тлумачення положень частин першої, другої статті 32, частин другої, третьої статті 34 Конституції України від // Вісник Конституційного суду України. – 2012 р. – № 2. – С. 14

16. Рішення Конституційного Суду України від 1 червня 2016 р. № 2-рп/2016 у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення третього речення частини першої статті 13 Закону України «Про психіатричну допомогу» (справа про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу) // Офіційний вісник України. – 2016 р. – № 48. – С. 17.

17. Савчин М. Конституційні цінності та конституційна юриспруденція в Україні/ М. Савчин // Вісник Конституційного Суду України. – 2010. – № 1. – С. 111–120.

18. Скомороха В.Є. Конституційний Суд України: завдання та ефективність діяльності / В.Є. Скомороха // Правова держава. – 2003. – № 14. – С. 148–149.